

Ks. dr Maciej Basiuk, SBP 227

POGRZEB I GRÓB W TRADYCJACH O PATRIARCHACH ZAWARTYCH W KSIĘDZE RODZAJU

Bóg, stwarzając świat, obdarzył człowieka życiem¹. Jednak przez grzech będący wyrazem nieposłuszeństwa wobec Boga wdarła się śmierć jako jego konsekwencja i stała się nieuniknioną rzeczywistością, która prędzej czy później dosięga każdego człowieka. Stary Testament jedynie w przypadku dwóch osób wskazuje, że, pomijając śmierć fizyczną, przeszli do łączności z Bogiem (Henoch – Rdz 5,24 oraz Eliasz – 2Krl 2,11). Nie dziwi więc, że temat końca życia człowieka pojawia się na kartach Biblii.

W pierwszych jedenastu rozdziałach Księgi Rodzaju informacja o śmierci ogranicza się do prostego stwierdzenia, że dana osoba umarła (genealogia Setytów – Rdz 5 oraz śmierć Noego – Rdz 9,26). W przypadku genealogii ludzkości popotopowej informacja o śmierci ma charakter jedynie pośredni – wynika z faktu podania liczby przeżytych lat. Dopiero w genealogii Teracha, w zakończeniu jedenastego rozdziału, informacji o śmierci Harana i Teracha towarzyszy dodatkowo wskazanie miejsca, w którym do niej doszło (Rdz 11,28.32).

Sytuacja zmienia się w części poświęconej życiu patriarchów. Znajdują się tutaj co prawda również teksty informujące jedynie o śmierci konkretnej osoby (poszczególnych królów Edomu, synów i żony Judy, piekarza faraona), ale w odniesieniu do głównych bohaterów oraz osób z nimi związanych informacji

¹ Artykuł powstał w wyniku realizacji projektu 2017/01/X/HS1/00850 finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

o śmierci towarzyszą dodatkowe dane dotyczące m.in. pogrzebu i miejsca pochówku. W formie bezpośredniej przekazane są w odniesieniu do patriarchów: Abrahama (Rdz 25,9-10), Izaaka (Rdz 35,29), Jakuba (Rdz 50,1-13), Józefa (Rdz 50,26), a także Sary (Rdz 23,2-19) i Racheli (Rdz 35,19-20). Autor Księgi Rodzaju wspomina również o śmierci Izmaela (Rdz 25,17), a także Debory – piastunki Rebeki (Rdz 35,8) – w tym przypadku jako miejsce jej pochówku zostaje wskazane Betel. Poza tym pośrednio pojawia się informacja o pochowaniu Rebeki i Lei w grobowcu rodzinnym na polu Makpela w Hebronie (Rdz 49,31).

Już samo zestawienie tych informacji jest sygnałem, że wzmianki dotyczące śmierci patriarchów rozbudowane o towarzyszące im dane na temat pogrzebu i miejsca pochówku wyróżniają się na tle innych podobnych tekstów w Księdze Rodzaju. Rodzi to oczywiste pytanie, na ile dotyczące ich narracje pozostają ze sobą w jakiejś zależności. Czy łączy je jedynie fakt, że mówią o śmierci protoplastów Izraela i towarzyszących im wydarzeniach? Czy mają znaczenie szersze, wnoszące jakąś nową wartość w teologię Księgi Rodzaju, a może nawet całej Biblii?

W niniejszym artykule poddano analizie istniejące już opracowania odnoszące się do problematyki mówiącej o śmierci patriarchów i towarzyszących jej wydarzeniach (pogrzeb, żałoba, grób), aby sprawdzić, na ile całościowo podchodzą do tej praktyki. Nie będzie jednak prowadzona szczegółowa egzegeza tych tekstów, ponieważ każdemu z nich poświęcono mniej lub więcej miejsca w istniejących komentarzach do Księgi Rodzaju, które objaśniają je, korzystając z różnych metod badawczych². Wielu wskazanym wyżej perykopom poświęcono również osobne artykuły czy monografie badające je w całości lub komentujące poszczególne ich fragmenty³. Często brakuje w nich wskazania punktów

² Można wśród nich odnaleźć komentarze bazujące raczej na analizie diachronicznej: J. Skinner, *A Critical and Exegetical Commentary on Genesis*, Edinburgh 1951; S. Łach, *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1962; H. Gunkel, *Genesis*, Göttingen 1964⁶; C. Westermann, *Genesis 12–50*, Neukirchen-Vluyn 1981; G.W. Coats, *Genesis with an Introduction to Narrative Literature*, Grand Rapids 1983. Z kolei podejście synchroniczne do badanych tekstów prezentują m.in.: N.M. Sarna, *Genesis*, Philadelphia 1989; G.J. Wenham, *Genesis 16–50*, Dallas 1994; V.P. Hamilton, *The Book of Genesis. Chapters 18–50*, Grand Rapids 1995; K.A. Mathews, *Genesis 11:27 – 50:26*, Nashville 2005; J. Lemański, *Księga Rodzaju. Rozdziały 11,27 – 36,43. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2014; tenże, *Księga Rodzaju. Rozdziały 37–50. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2015.

³ Wśród opracowań odnoszących się do całych perykop warto wskazać: J.S. Bray, *Genesis 23 – A Priestly Paradigm For Burial*, *Journal for the Study of the Old Testament* 60 /1993, s. 69-73; J. Berman, *Identity Politics and the Burial of Jacob (Genesis 50:1-14)*, *The Catholic Biblical Quarterly* 68 (2006) nr 1, s. 11-31; J. Lemański, *Grób jako znak prawa własności ziemi? Rdz 23 i jego przesłanie teologiczne*, *Roczniki biblijne* 1/2009, s. 127-153; K.D. Lee,

stycznych z innymi narracjami lub są one traktowane marginalnie, dlatego w tym przedłożeniu zostaną poddane analizie jedynie opracowania, które wskazują na istnienie jakichś powiązań lub zależności między przynajmniej dwoma ze wskazanych wyżej tekstów. Taki zabieg pozwoli na ustalenie status *quaestionis* do prowadzenia dalszych badań w tej tematyce.

Wydaje się jednak zasadne rozpoczęcie prowadzonych analiz od ukazania stanu badań odnoszących się do odkryć archeologicznych poświęconych terenowi tradycyjnie związanemu ze śmiercią patriarchów. Poszerzy to spojrzenie na badaną problematykę, a jednocześnie wskaże, na ile tekst biblijny jest zgodny z tym, co przyjmuje się, a przynajmniej przyjmowało się, że jest materialną pozostałością po przodkach.

1. Grobowiec patriarchów w Hebronie

Pierwszą kwestią, która nasuwa się osobom znającym Ziemię Świętą, gdy słyszą stwierdzenie „grób patriarchów”, jest istniejące po dzień dzisiejszy sanktuarium w Hebronie ukazywane według tradycji jako miejsce pochówku Abrahama, Izaak i Jakuba oraz ich żon, Sary, Rebeki i Lei. Monumentalna budowla, która wykazuje pewne podobieństwa do świątyni jerozolimskiej, pochodzi niezaprzeczalnie z czasów herodiańskich. Została ona gruntownie przebadana przez włoskiego archeologa Ermete Pierottiego w latach 1854-1861 oraz w 1919 r.⁴ przez Louisa Hugnesa Vincenta oraz Ernesta J.H. Mackaya. Owocem tych prac jest monografia opisująca to miejsce, w której zawarte są nie tylko wyniki prowadzonych badań archeologicznych, ale przedstawiona jest również historia tego miejsca⁵. Niestety,

The death of Jacob. Narrative conventions in Genesis 47.28 – 50.26, Leiden 2016. Z kolei tematem, który poddany był szczegółowym badaniom, była kwestia wskazania źródeł, z jakich mógł czerpać opis zakupu ziemi przez Abrahama, o czym piszą: M.R. Lehmann, *Abraham's Purchase of Machpelah and Hittite Law*, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 129/1953, s. 15-18; G.M. Tucker, *The Legal Background of Genesis 23*, *Journal of Biblical Literature* 85/1966, s. 77-84; N. MacDonald, *Driving a Hard Bargain? Genesis 23 and Models of Economic Exchange*, w: L.J. Lawrence, M.I. Aguilar (red.), *Anthropology and Biblical Studies. Avenues of Approach*, Leiden 2004, s. 79-96; S.C. Russell, *Abraham's Purchase of Ephron's Land in Anthropological Perspective*, *Biblical Interpretation* 21 (2013) nr 2, s. 153-170.

⁴ Zdaniem Charlesa Fredericka Arden-Close'a w końcowych miesiącach 1919 r. zostało wydane pozwolenie, natomiast same prace badawcze trwały od 26 stycznia do 2 lutego 1920 r.; zob. tenże, *The Cave of Machpelah*, *Palestine Exploration Quarterly* 82 (1950) nr 1, s. 73.

⁵ L.H. Vincent, E.J.H. Mackay, *Hebron – Le Haram el-Khalil – Sépulture des Patriarches*, Paris 1923.

żadna z tych ekspedycji badawczych nie otrzymała pozwolenia od sprawujących pieczę nad tym miejscem wyznawców islamu na przebadanie grot znajdujących się pod sanktuarium. Najważniejsze więc miejsce, które mogłoby potwierdzić prawdziwość relacji wydarzeń odnoszących się do śmierci patriarchów w Piśmie Świętym, wciąż oczekuje na przeprowadzenie badań archeologicznych.

Na chwilę obecną dostępne są jedynie zapiski średniowieczne opisujące te grotty, m.in. pochodzące od mnicha imieniem Arnold. W XX w. miały natomiast miejsce dwie skuteczne próby dotarcia do tych grot. W 1967 r. przy okazji tzw. wojny sześciodniowej izraelski minister obrony Moshe Dayan, który był archeologiem-amatorem, pod pozorem względów bezpieczeństwa kazał wszystkim opuścić sanktuarium i pod osłoną nocy przez otwór służący do opuszczania lamp do grotty pod sanktuarium opuścił na dół dwunastoletnią dziewczynkę imieniem Michal. Po wydobyciu jej na powierzchnię opisała ona okrągłą pustą komnatę, w której się znalazła, a także 17-metrowy korytarz zakończony schodami prowadzącymi do góry, zablokowany na końcu jakimś głazem⁶. Z kolei w 1981 r. dr Seev Jevin wszedł przez to zablokowane wejście, do którego doszła Michal. Korytarzem dotarł do okrągłej pustej komnaty i na jej posadzce zauważył przykrywającą coś pokrywą. Po jej usunięciu przez odkryty otwór spuścił się do znajdującego się poniżej pomieszczenia, które było połączone z jeszcze jedną mniejszą jaskinią. Jego relacja mówi o znalezionych w tym miejscu pozostałościach pochodzących ze starożytności (miałyby być datowane nawet na czasy patriarchów) oraz o średniowiecznych dzbanach, które miałyby potwierdzać informację podaną przez Arnolda, że kości patriarchów zostały poddane kąpeli w płynie mającym je oczyścić i zakonserwować⁷. Niestety, wszystkie dostępne informacje pochodzą ze źródeł popularnonaukowych lub popularnych, natomiast na chwilę obecną nie istnieje żadne opracowanie naukowe dotyczące tych dwóch wizyt w grotach pod sanktuarium w Hebronie⁸.

W związku z tym miejscem oraz z kwestią dokładnego ustalenia jego lokalizacji warto zwrócić uwagę na opracowanie Vincenta, które najpierw ukazało się

⁶ N. Miller, *Patriarchal Burial Site Explored for First Time in 700 Years*, *Biblical Archaeology Review* 11 (1995) nr 3, s. 42-43.

⁷ News Agency NAI, *Hidden Until Now: Abraham's Burial Site*, <http://www.khouse.org/articles/1997/13/> (dostęp: 12 IX 2018).

⁸ Poza wykorzystanymi wyżej opracowaniami wiele cennych informacji można znaleźć na stronie internetowej poświęconej Hebronowi (<http://en.hebron.org.il/>), zwłaszcza w zakładce „History”.

jako artykuł⁹, a następnie zostało włączone, jako osobny rozdział, we wspomnianą już monografię poświęconą Hebronowi¹⁰. Zadaniem opracowania Vincenta było potwierdzenie lokalizacji istniejącego sanktuarium na bazie danych, które można odnaleźć w tekście biblijnym, dlatego w początkowej części artykułu bardzo wyraźnie polemizuje on ze stanowiskiem szkoły historyczno-krytycznej. Jego zdaniem nie należy pozbawiać realnej wartości historycznej danych zawartych w Piśmie Świętym. Jako ważny argument w dyskusji przytacza stwierdzenie jednego z głównych przedstawicieli nurtu egzegezy historyczno-krytycznej, Juliusa Wellhausena: „Jeśli tylko tradycja izraelska jest możliwa, szaleństwem byłoby przedkładanie ponad nią jakiejś innej możliwości”¹¹.

Dalsza część tego artykułu zawiera egzegezę Rdz 23, która została przeprowadzona w sposób szczegółowy – mianowicie autor wyjaśnia jedynie te kwestie¹², które będą przydatne w analizach najważniejszej części poświęconej tematowi położenia hipogeum oraz jego pierwotnego wyglądu¹³. Całość opracowania kończy omówienie nawiązań biblijnych do miejsca pochówku patriarchów, aż do epoki herodiańskiej¹⁴. Przeprowadzone analizy doprowadziły Vincenta do bardzo stanowczego stwierdzenia, że istniejące współcześnie sanktuarium znajduje się dokładnie w miejscu, gdzie był grób patriarchów¹⁵.

2. Znaczenie teologiczne zakupu pola z pieczarą Makpela

Warto zwrócić uwagę na stwierdzenie Vincenta o charakterze teologicznym pojawiające się w prowadzonych przez niego rozważaniach. Mianowicie uważa on, że zakup ziemi na grób dla Sary miał być pierwszą realizacją Bożej obietnicy

⁹ L.H. Vincent, *La sepulture des Patriarches d'apres la Bible*, Revue Biblique 29 (1920) nr 4, s. 507-539.

¹⁰ L.H. Vincent, E.J.H. Mackay, *Hebron – Le Haram el-Khalil – Sépulture des Patriarches*, s. 117-144.

¹¹ J. Wellhausen, *Komposition des Hexateuch*, s. 346, cyt. za: L.H. Vincent, *La sepulture des Patriarches d'apres la Bible*, s. 511.

¹² Elementy, które zostają omówione, to, po pierwsze, uściślenia znaczenia Kiriath-Arba i jego relacji z Mamre i Hebronem (L.H. Vincent, *La sepulture des Patriarches d'apres la Bible*, s. 513-514). Następnie ustalenie, kto się kryje pod określeniem „synowie Cheta” (*tamże*, s. 515-517). I na końcu kwestia prowadzonych przez Abrahama negocjacji prowadzących do zawarcia umowy oraz sprawa położenia jaskini będącej przedmiotem transakcji (*tamże*, s. 517-518).

¹³ *Tamże*, s. 525-533.

¹⁴ *Tamże*, s. 533-539.

¹⁵ *Tamże*, s. 539.

odnoszącej się do ziemi danej Abrahamowi podczas jego powołania¹⁶. Jest to stanowisko przyjmowane przez wielu egzegetów¹⁷ i właśnie zbadaniu relacji istniejącej między Rdz 23 a tematem Ziemi Obiecanej poświęcił swój artykuł Janusz Lemański¹⁸. Prowadzone przez niego badania, polegające na szczegółowej egzegezie Rdz 23, doprowadziły go do stwierdzenia, że podstawowym celem tej narracji „nie było bezpośrednie odniesienie do obietnicy ziemi, tak aby uzasadnić późniejsze jej posiadanie, ale uwydatnienie sposobu obchodzenia się ze zmarłymi”¹⁹.

Z kolei zdaniem Jasona S. Braya narracja zawarta w Rdz 23 stanowi kapłański paradygmat odnoszący się do pogrzebów w Księdze Rodzaju. Jego argumentacja bazuje na dwóch faktach. Po pierwsze – opowiadanie o pogrzebie Sary jest pierwszym, jakie pojawia się w Biblii. Po drugie – struktura pozostałej części Księgi Rodzaju ma wspierać to stanowisko, ponieważ każdy pogrzeb (poza pochówkiem Racheli) odnosi się do tego pierwszego²⁰. Niestety, na tym kończy się jego argumentacja, ponieważ resztę opracowania poświęca kwestii kultu zmarłych, a konkretnie wykazaniu, że nie był on praktykowany w Izraelu i że również nie wynika on w żaden sposób z Rdz 23²¹.

Łukasz Niesiołowski-Spanò twierdzi, że opowiadanie o nabyciu groty Makpela ma charakter etiologiczny wskazujący na prawo Izraelitów do tego terytorium. Jednak pozostaje dla niego kwestią otwartą, kiedy powstała związana z tym wydarzeniem tradycja – czy w czasach Pierwszej Świątyni, czy może w czasie wygnania babilońskiego, a może po jego zakończeniu. Jego propozycje sięgają aż czasów hasmonejskich – i jest to stanowisko, za którym sam się opowiada²².

¹⁶ *Tamże*, s. 522.

¹⁷ Por. S. Łach, *Księga Rodzaju. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, s. 397; B.K. Waltke, *Genesis. A Commentary*, Grand Rapids 2001, s. 321-322; J. McKeown, *Genesis*, Grand Rapids 2008, s. 252.

¹⁸ J. Lemański, *Grób jako znak prawa własności ziemi? Rdz 23 i jego przesłanie teologiczne*, s. 128.

¹⁹ *Tamże*, s. 151.

²⁰ J.S. Bray, *Genesis 23 – A Priestly Paradigm For Burial*, s. 70.

²¹ *Tamże*, s. 70-73.

²² Ł. Niesiołowski-Spanò, *Mityczne początki miejsc świętych w Starym Testamencie*, Warszawa 2003, s. 142-143.

3. Struktura łącząca cykle opowiadań o Abrahamie, Izaaku i Jakubie

Według komentatorów historia Abrahama zawiera się głównie między jego powołaniem przez Boga w Charanie (Rdz 12,1-5) a ofiarą Izaaka (Rdz 22)²³. Natomiast dalsza jego historia przedstawiona w kolejnych rozdziałach traktowana jest jako dodatek i właśnie w kontekście uzasadnienia umieszczenia opisu śmierci patriarchy w miejscu, w którym się on znajduje, Gordon J. Wenham wskazuje na następujące podobieństwa występujące w cyklach poświęconych Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi:

„Śmierć i pogrzeb żony	23,1-20	35,18-20	48,7
Małżeństwo syna	24,1-67	35,21-22	49,3-4
Lista potomków	25,1-6	35,22-26	49,5-28
Śmierć i pogrzeb patriarchy	25,7-10	35,27-29	49,29-50,14
Lista potomków	25,12-17	36,1-42	
«Oto są dzieje potomków...»	25,19	37,2 ^a	

^a G.J. Wenham, *Genesis 16–50*, s. 156.

Jego zdaniem jest to wyraźny zabieg redaktora Księgi Rodzaju, jednak nie rozwija tego wątku w dalszym ciągu prowadzonej egzegezy.

Zauważone przez Wenhama podobieństwa zakończeń cykli poświęconych patriarchom przywołuje Bruce K. Waltke. Co ciekawe, służą mu one za potwierdzenie przyjętego przez niego podziału treści we fragmencie Rdz 22,20 – 25,11, który różni się od podziału wskazanego przez powyższy schemat²⁴. Niestety, jest to jedyny sposób, w jaki wykorzystuje tę informację. Jednak już samo pobieżne spojrzenie na wskazane struktury pokazuje ciekawe wątki domagające się rozwinięcia. W przypadku wszystkich patriarchów informacja o ich śmierci i pogrzebie znajduje się w pewnej relacji do tekstów odnoszących się do śmierci i pogrzebu

²³ Por. G. von Rad, *Genesis. A Commentary (Revised edition)*, Philadelphia 1972, s. 246; W. Brueggemann, *Genesis*, Louisville 1982, s. 194-195; B.K. Waltke, *Genesis. A Commentary*, s. 311; D.W. Cotter, *Genesis*, Collegeville 2003, s. 158-159. Inne zdanie w tej kwestii prezentuje Thomas L. Brodie, który twierdzi, że rozdziały 22 i 23 tworzą kompozycyjną strukturę mającą na celu ukazanie postawy Abrahama wobec śmierci (potencjalnej w przypadku Izaaka i rzeczywistej w odniesieniu do Sary); zob. tenże, *Genesis as Dialogue. A Literary, Historical, and Theological Commentary*, New York 2001, s. 265-277; por. V.P. Hamilton, *The Book of Genesis. Chapters 18–50*, s. 125.

²⁴ B.K. Waltke, *Genesis. A Commentary*, s. 312.

ich żon. Czy ma to być podkreślenie wzajemnej więzi, jaka panowała między nimi? A może jest to jedynie dowód na praktykowanie tzw. grobów rodzinnych w tamtej epoce? Z kolei w najbliższym towarzystwie tych narracji pojawia się lista potomków, a wcześniej jeszcze informacja o małżeństwie syna. Może to stanowić uzasadnienie faktu, że patriarcha umiera, osiągnąwszy pełnię życia, na którą tak mocno zwraca uwagę Samuel E. Loewenstamm w swoim opracowaniu²⁵. A zatem narracje o śmierci patriarchów nie stanowią zakończenia pewnej historii, ale są przejściem do nowego etapu w dziejach rodu. Mamy więc do czynienia z pewną ciągłością, ale jednocześnie wprowadzona zostaje nowa rzeczywistość.

4. Grób patriarchów a tzw. hipoteza północna

Opracowaniem, które próbuje objąć tematykę dotyczącą śmierci wszystkich patriarchów opisaną w Księdze Rodzaju, jest artykuł wspomnianego wyżej Loewenstamma. W początkowych rozważaniach ukazuje, że czynnikiem wyróżniającym opisy śmierci patriarchów jest kwestia podania liczby lat, które przeżyli oraz fakt, że ich życie osiągnęło pełnię²⁶. W tym kontekście może trochę dziwić wykluczenie Rdz 23,1, gdzie mamy bardzo wyraźną informację o liczbie lat życia Sary, ale, jego zdaniem, opisy śmierci kobiet, jeśli pojawiają się w Księdze Rodzaju odgrywają drugorzędną rolę jako element jakiegoś ważniejszego motywu: „Śmierć Sary służy jako wyjaśnienie wstępu do opowieści o nabyciu jaskini Makpela, natomiast w opowieści o śmierci Racheli istotne są dwa motywy etiologiczne: wyjaśnienie imienia Benjamina, które obejmuje system historiografii (por. 29,32-30,24) i wyjaśnienie nazwy steli postawionej nad jej grobem (35,20)”²⁷.

Zdaniem Loewenstamma opis śmierci Abrahama (Rdz 25,8-11) stanowi wzór dla pozostałych opisów²⁸. Krótko zostają omówione podobieństwa, które można odnaleźć w opisach śmierci Izaaka, Izmaela i Sary²⁹. Autor natomiast koncentruje

²⁵ S.E. Loewenstamm, *The Death of the Patriarchs in the Book of Genesis*, w: tenże, *From Babylon to Canaan. Studies in the Bible and its Oriental Background*, Jerusalem 1992, s. 79.

²⁶ *Tamże*, s. 78-79.

²⁷ *Tamże*, s. 78. W dalszych rozważaniach pojawia się co prawda informacja o wyjątkowości informacji podającej wiek śmierci Sary, ale zostaje ona pozostawiona bez komentarza; zob. *tamże*, s. 80.

²⁸ *Tamże*, s. 80-81.

²⁹ *Tamże*, s. 81-82.

się na podobieństwach zawartych w perykopie dotyczącej śmierci Jakuba, co wynika z samego faktu długości tego tekstu (opisowi śmierci Abrahama poświęcone są w Biblii 4 wersety, Izaaka – 2, natomiast opis śmierci Jakuba to tekst: Rdz 47,28 – 50,14) oraz z powodu jego złożoności (tradycyjnie różne fragmenty tej perykopy zaliczane są do źródeł J, E i P)³⁰. W swoich rozważaniach rozróżnia on natomiast dwie tradycje dotyczące śmierci Jakuba: południową (zawiera głównie teksty pochodzące ze źródła P), lokującą grób patriarchy w pieczarze Makpela, i północną, która jego pochówek łączy z Sychem³¹. Jak sam stwierdza, jego podział jest bardziej elastyczny od klasycznego przyjętego w hipotezie źródeł, ponieważ pozwala na wprowadzenie jeszcze dodatkowych tradycji³². Przykładem może być teoria wskazująca na pochowanie Jakuba wspólnie z ukochaną żoną, Rachelą, w Beth-El³³.

Ostateczną konkluzją jest jednak stwierdzenie, że miejscem pochówku Jakuba według tradycji judzkiej jest pieczara Makpela, a tradycja z Sychem ma wskazywać na grób Józefa. Zdaniem Loewenstamma z tradycji północnej na etapie prac redakcyjnych, mających na celu scalenie jej z tradycją południową, usunięto informacje o momencie śmierci i pogrzebie Jakuba³⁴. Pomimo różnic wszystkie te tradycje mają wspólny element, którym jest pochowanie Jakuba w ziemi Kanaan, a nie w Egipcie³⁵. Może to być ważnym punktem wyjścia do badania roli okoliczności związanych ze śmiercią patriarchów w kontekście niewoli Izraelitów w Egipcie i ucieczki stamtąd.

5. Pojednanie przy pogrzebie

Zagadnieniem, które wydaje się istotne w kontekście prowadzonych analiz, jest podejmowanie czynności pogrzebowych przez całe potomstwo konkretnego patriarchy³⁶. Wątek ten jednak nie doczekał się szczegółowego opracowania.

³⁰ *Tamże*, s. 83.

³¹ Za taką lokalizacją grobu Jakuba opowiada się również Elizabeth Bloch-Smith; zob. *taż*, *Judahite Burial Practices and Beliefs about the Dead*, Sheffield 1992, s. 114.

³² S.E. Loewenstamm, *The Death of the Patriarchs in the Book of Genesis*, s. 103-107.

³³ *Tamże*, s. 107-108.

³⁴ *Tamże*, s. 85.

³⁵ *Tamże*, s. 107.

³⁶ Oczywiście w przypadku Abrahama pozostanie otwarte pytanie, dlaczego nieobecni są synowie Ketury, ale już samo określenie ich pochodzenia od matki, a nie od ojca zdaje się w jakimś stopniu rozwiązywać ten problem.

Zazwyczaj w komentarzach w odniesieniu do pogrzebów Abrahama i Izaaka mowa jest o pojednaniu, które nastąpiło między braćmi³⁷. W tej kwestii odmienne stanowisko zajmuje Ekaterina E. Kozlova³⁸, która stwierdza, że zdecydowanie nie można mówić o zgodzie, jaka miałyby nastąpić między Izaakiem i Izmaelem. Na bazie przeprowadzonych analiz udowadnia, że obecność przyrodniego brata jest znakiem jego żądań dotyczących dziedzictwa po ojcu³⁹. Wykazuje również, że w tradycji biblijnej Izraela oraz państw ościennych śmierć ojca rodziny skutkowałą w życiu synów dwoma typami konsekwencji. Po pierwsze – spoczywał na nich obowiązek pochowania ojca, który wpływał z szacunku wobec niego. Po drugie – śmierć ojca była momentem otrzymania spadku⁴⁰.

Opracowanie Kozlovej ukazuje zatem zupełnie inny kontekst pojawienia się Izmaela na pogrzebie Abrahama, jednak nie zmienia to faktu, że byli tam obecni razem z Izaakiem. Pojawia się zatem pytanie, czy podkreślenie tej obecności potomstwa na pogrzebach patriarchów wnosi jakąś nową wartość w teologię Księgi Rodzaju, w której przecież mocno obecna jest problematyka dotycząca potomstwa (jego brak, obietnica, dziedziczenie).

6. Opowieści na łożu śmierci

W kontekście bardziej szczegółowych badań poświęconych problematyce śmierci patriarchów warto zwrócić uwagę na analizy Kerry'ego D. Lee⁴¹, którym zawdzięczamy zdefiniowanie standardowych hebrajskich opowieści na łożu śmierci (the Conventional Hebrew Deathbed Story)⁴². Za takie przyjmuje narracje, które relacjonują ostatnie słowa i czyny postaci wyróżnionych przez narratora, a także spełnienie ostatnich ich pragnień⁴³. W swoim opracowaniu autor zajął się szczegółową analizą dwóch takich opowieści dotyczących Jakuba

³⁷ Por. G. von Rad, *Genesis. A Commentary (Revised edition)*, s. 262; C. Westermann, *Genesis 12–50*, s. 397; W. Brueggemann, *Genesis*, s. 203; G.J. Wenham, *Genesis 16–50*, s. 160; B.K. Waltke, *Genesis. A Commentary*, s. 341.

³⁸ E.E. Kozlova, *Abraham's Burial (Genesis 25.9): An Idyllic Burial or a Dispute over Inheritance?* *Journal for the Study of The Old Testament* 42 (2017) nr 2, s. 177-197.

³⁹ *Tamże*, s. 186-189.

⁴⁰ *Tamże*, s. 191-195.

⁴¹ K.D. Lee, *The death of Jacob. Narrative conventions in Genesis 47.28 – 50.26*.

⁴² Badania Lee opierają się na pracach Vladimira Proppa, który opisał wspólną strukturę leżącą u podłoża około stu rosyjskich bajek; zob. *tamże*, s. 17-22.

⁴³ *Tamże*, s. 25.

i Józefa. Jednak w początkowych rozważaniach uzasadniających istnienie tej jednostki literackiej wskazał m.in. swoją wersję struktur odnoszących się do narracji poświęconych każdemu z czterech patriarchów z Księgi Rodzaju⁴⁴. Każda opowieść na łożu śmierci, według Lee, musi zawierać co najmniej jeden cykl składający się z elementów pochodzących z kategorii: przygotowanie, testament, konkluzja. Ponadto w ramach pojedynczego cyklu mogą się pojawiać elementy z dodatkowych kategorii takich jak: wybór godnego następcy oraz motywy strukturalnie niezależne⁴⁵. Mogą one mieć ogromne znaczenie do prowadzenia dalszych badań nad treściami łączącymi te opowiadania, dlatego zostaną pokrótce scharakteryzowane w celu wyrazistszego ukazania myśli, która przyświecała analizom prowadzonym przez Lee.

Opowieść na łożu śmierci odnosząca się do Józefa ze względu na swoją prostotę stanowi, zdaniem Lee, najlepszy przykład wyróżnionej przez niego struktury⁴⁶, dlatego od niej rozpoczniemy nasze analizy. Składa się ona z jednego epizodu, który skoncentrowany jest na prośbie odnoszącej się do pogrzebu, a tworzą go przygotowanie, testament i podsumowanie. Jej szczegółowa struktura wygląda następująco:

- „1) Przygotowanie (Rdz 50,22-24a)
 - a) Podsumowanie pozostałego życia (50,22a)
 - b) Wiek w chwili śmierci (50,22b)
 - c) Przetrawianie rodu Józefa: Józef widzi swoje wnuki i przyszłość (50,23)
 - d) Prosta mowa wprowadzająca (50,24a)
- 2) Testament (Rdz 50,24b-25)
 - a) Zbliżanie się śmierci (50,24b)
 - b) Zapowiedź (50,24c)
 - c) Przysięga (50,25a)
 - d) Ostatnie życzenie Józefa: prośba odnosząca się do pogrzebu (50,25b)
- 3) Konkluzja (Rdz 50,26)
 - a) Śmierć (50,26a)

⁴⁴ Poza narracjami odnoszącymi się do patriarchów tekstami, które według Lee spełniają przyjęte przez niego kryteria są opowiadania odnoszące się do śmierci Mojżesza, Jozuego, Gedeona, Samuela, Dawida, Eliasza, Elizeusza, Ezechiasza, Matatiasza, Tobiasza, Judyty; zob. tenże, *The death of Jacob. Narrative conventions in Genesis 47.28 – 50.26*, s. 28.

⁴⁵ Lee w każdej z wymienionych kategorii wyróżnia różne motywy, które mogą się w niej pojawić, oznacza je odpowiednio, tworząc w ten sposób zestaw symboli pomocnych we właściwym kategoryzowaniu konkretnych fragmentów analizowanych tekstów; zob. *tamże*, s. 29-37.

⁴⁶ *Tamże*, s. 215.

b) Wiek w chwili śmierci (50,26b)

c) Pogrzeb (50,26c)⁴⁷.

Ukazując strukturę odnoszącą się do Abrahama, Lee dzieli ją na dwa epizody. Pierwszy skoncentrowany jest na zapewnieniu przetrwania rodu patriarchy. W tym kontekście podjęte zostają działania mające na celu znalezienie żony dla Izaaka. Natomiast drugi epizod koncentruje się na wybraniu Izaaka jako prawowitego następcy Abrahama⁴⁸.

Charakteryzując strukturę opowieści na łożu śmierci odnoszącą się do Izaaka, Lee podkreśla jej szczególny charakter, ponieważ elementy odnoszące się do niej otaczają narrację niewchodzącą w jej skład (cykl Jakuba). Kolejnym zagadnieniem, które podkreśla wyjątkowość tej struktury, jest fakt pojawienia się w pierwszym epizodzie dwóch testamentów. Obok testamentu dla właściwego następcy (zostaje nim Jakub, co nie jest zgodne z zamysłem Izaaka) pojawia się również testament dla Ezawa, który nie przejmie sukcesji po swoim ojcu. Z kolei drugi epizod w tej strukturze jest skoncentrowany na problematyce zapewnienia przetrwania rodu Izaaka⁴⁹.

Na opowieść na łożu śmierci odnoszącą się do Jakuba składają się aż cztery epizody, które tworzą strukturę koncentryczną. Pierwszy i czwarty są poświęcone zagadnieniu pochówku Jakuba, a drugi i trzeci błogosławieństwu, którego udziela swoim następcom. Jednak, co istotne, dodatkowo pierwszy i drugi koncentrują się na Józefie, a więc do niego kierowana jest prośba o pochowanie, a także to on i jego synowie otrzymują błogosławieństwo. Natomiast w trzecim i czwartym to dwunastu synów Jakuba jest przedmiotem działań ojca⁵⁰.

Omówione wyżej struktury opowieści na łożu śmierci odnoszące się do patriarchów ukazały, jak istotną rolę w kontekście ich śmierci odgrywała problematyka zapewnienia ciągłości rodu i związana z tym sprawa wyboru prawowitego następcy. Nie pozostawiano tego przypadkowi i to najczęściej właśnie ojciec rodu podejmował odpowiednie działania, które wszystko przygotowywały. Moment śmierci stawał się niejako zatwierdzeniem ostatniej woli patriarchy.

Należy jeszcze podkreślić, że przytoczone struktury wskazywały na, nieraz bardzo rozbudowany, element ustanowienia testamentu, który często przyjmował formę błogosławieństwa udzielanego potomstwu, a czasami był związany z podjęciem konkretnych działań, np. z poszukiwaniem żony.

⁴⁷ *Tamże*, s. 43-44.

⁴⁸ *Tamże*, s. 38-39.

⁴⁹ *Tamże*, s. 40-41.

⁵⁰ *Tamże*, s. 42-43.

Struktury wskazane przez Lee stanowią również w pewien sposób egzemplifikację analiz Kozłowej dotyczących dwóch wymiarów obecności potomstwa przy śmierci ojca. Smutek, łzy, uściski i pocałunki, a także pogrzebanie ciała wskazywane przez Lee odpowiadają wypełnieniu obowiązku pochowania zmarłego. Natomiast wszelkie wzmianki związane z przekazywaniem sukcesji są wyraźnym wskazaniem na moment rozpoczęcia korzystania z dziedzictwa po przodku.

Konkludując, należy podkreślić, że badania Lee, mimo że poświęcone są w sposób szczególny jedynie dwóm patriarchom, wskazują na pewien element wspólny odnoszący się do wszystkich patriarchów w kontekście związanym z ich śmiercią.

Dzięki dużej liczbie komentarzy i szczegółowych opracowań dotyczących Księgi Rodzaju wiele tekstów w niej zawartych jest dobrze przebadanych. Często podkreśla się również relacje zachodzące między występującymi w niej narracjami, które wskazują na pewne wątki istotne nie tylko dla teologii tej księgi, ale również dla nauczania zawartego w Starym Testamencie czy też w całym Piśmie Świętym. Przykładem takich tematów, które doczekały się wielu dobrych i często przekrojowych opracowań, może być dzieło stwórcze Boga czy też obietnice złożone Abrahamowi. Jednak, jak ukazuje ten zwięzły przegląd stanu badań dotyczący pogrzebu i grobu w historii patriarchów, są w Księdze Rodzaju teksty, które nie zostały tak gruntownie przebadane i wciąż stanowią materiał oczekujący na poddanie go dogłębnym analizom.

Temat wydarzeń towarzyszących śmierci patriarchów, takich jak pogrzeb, żałoba czy grób poruszany jest zazwyczaj jedynie w kontekście końca życia konkretnego patriarchy. Niewiele jest opracowań starających się wskazać jakieś wspólne odniesienia dotyczące tych narracji. Jednak dobrym punktem wyjścia do prowadzenia dalszych badań może być zwrócenie uwagi na szeroki kontekst, w jakim te opowiadania się znajdują, na co zwrócił uwagę Wenham. Natomiast w ramach dalszych analiz przydatna będzie część badań prowadzonych przez Lee. Wyróżnione przez niego struktury (lub ich fragmenty) mogą znacząco uszczegółowić i doprecyzować to, co zostało wskazane przez Wenhama. Dzięki takiemu podejściu powinno bardzo wyraźnie uwydatnić się znaczenie teologiczne pogrzebu i miejsca pochówku patriarchów.